
Proměny vztahu státu a university

Proměny vztahu státu a university

Projev prof. Jiřího Peška u příležitosti 662. výročí založení Univerzity Karlovy

Vaše Magnificence, honorabiles, dámy a pánové,

mým úkolem je pohovořit tu o vztahu university a státu. Je to v dnešní Evropě či dokonce celém světě téma bytostně aktuální. Je to ale také téma, průběžně provázející university staletími již od chvíle jejich založení. University jsou jedním z významných atributů a sloupů specifčnosti evropského duchovního i politického vývoje. Byly a jsou zosobněním schopnosti evropské společnosti vytvářet a dlouhodobě tolerovat samosprávná autonomní prostředí, v nichž je - přinejmenším občas a na okraji běžného denního provozu - dovoleno vytvářet a volně diskutovat alternativní koncepty filosofické, etické, teologické, politické, sociální či právní povahy. Oporu pro toto postavení však universitám vždy někdo musel zajišťovat. Bylo to středověké, universalistické papežství, byly to italské městské obce a státečky, byli to panovníci středověkých států západní a střední Evropy - zakladatelé, mecenáši, ale také mocní profitéři založení těchto vynikajících a pro stát nesmírně prospěšných institucionalisovaných obcí mužů ducha.

Vztah států a universit ovšem nemohl být vždy zcela harmonický. Čas od času na sebe musely drsně narážet odlišné představy o nárocích a rovnováze tohoto partnerství: Na jedné straně stál požadavek co nejširší státní podpory a ochrany universit a na druhé straně nemalé pragmatické nároky státu nejen na profesionální přípravu bohatého spektra vysoce kvalifikovaných odborníků pro bezprostřední i volněji koncipovanou státní službu, ale i na přímou universitní podporu obsáhlé škály politických a ideologických státních zájmů.

Před 600 lety, v zimním semestru 1409/10 vykonával úřad rektora naší university Magistr artistické fakulty Jan Hus. Co všechno spojujeme s tímto významným členem galerie velkých patronů naší alma mater? V oblasti myšlenkové po něm celá staletí přežila řada kritických děl o církvi, dále početné práce filosofické, moralistní, pedagogické i lingvistické. V kontextu universitních dějin ovšem bývá jako jeho velký výkon připomínáno především k roku 1409 "vítězství" české proreformní skupiny, zakotvené na artistické fakultě. Reformně naladěni universitní mistři se tehdy spojili s králem Václavem IV. a ad hoc provedenou reformou universitních statut získali na universitě pro sebe, pro universitní "natio bohemia" a tedy i pro své filosoficko-teologické učení dominantní postavení. Jejich protivníci odpověděli secesí a opustili Prahu ve prospěch nově založené university v saském Lipsku. Historická literatura oslavovala nebo haněla tento dějinný okamžik buď jako prvé vítězství reformační ideologie, případně jako triumf česko-národní myšlenky na universitě, a nebo interpretovala události z prvé poloviny roku 1409 naopak jako katastrofu, jako sektářsko-nacionalistické zničení celoevropsky významné pražské university. V každém případě stál Hus v centru dění i pozdějšího historického zájmu.

Obě tradiční interpretační varianty universitního převratu roku 1409, kladná i záporná, jsou aktuálním výzkumem postaveny do pozadí: Jako významnější se dnes jeví královské zlomení dosud respektovaných autonomních privilegií universitní samosprávy a panovníkův drsný, mocensky motivovaný a bezohledně provedený zásah do života a regulí universitní obce. Právě tím a méně již konkrétní a vlastně jen dočasnou podporou českého reformačního hnutí se však vztah panovníka a university posunul tam, kde o sto let později zastihla evropské university reformace: z přinejmenším teoreticky universalistických nadstátních institucí, vztažených k obecné, autoritě katolické církve se staly vzdělávací a ovšem také církevně i politicko-ideologicky zaměřené ústavy ve službě, pod ochranou, ale také v područí toho kterého raně moderního teritoriálního státu. Jejich velkolepost mohla pak zakrývat jejich poddanský charakter.

Míra duchovní nezávislosti universit v různých částech raně novověké Evropy se namnoze velmi lišila a především se dramaticky proměňovala - tak jak se měnily i představy o roli a funkci vzdělání. Platí to o protestantských akademiích či kolejiích stejně jako o universitách, které setrvaly nebo nově vznikly v rámci vnitřně zreformované katolické církve. Otázka vnitřní myšlenkové svobody, akademického práva na nezávislý, neřku-li vůči dobovým mocenským standardům alternativní názor, se samozřejmě velmi proměňovala - ostatně podobně jako ochota mocných patronů garantovat hmotný rozkvět universit.

Z ničivých napoleonských válek, jejichž hrůznost si v atomovém věku prostě nedokážeme představit, vyšly evropské university v desolátním stavu a stát byl většinou jediným stabilizačním faktorem, který mohl rozvrácené akademické školství být i jen udržet při životě. Neidealizujeme si tehdejší university nad míru, ale nebudme přespříliš přísní ani k radikálně se proměňující instituci státu ve století revolucí, páry a železa: nezřídka tehdy působili na ministerstvech, titulárně vyhrazených pro vyučování a pro věci církevní, lidé rozvážní a přející intelektuální a vědecké modernisaci. Vždyť university, ponechané samy sobě a nevystavené nutnosti vyrovnávat se s nároky státu, mají nejednou silnou tendenci zakopat se ve své úctyhodné rutině, uzavřít se před zlobou světa a zapomínat, že tam venku, kam vysíláme naše absolventy a kam vrháme naše publikace, se společenské podnebí mění někdy až omračujícím

tempem. Byl to také stát, respektive jeho zákonodárné sbory, kdo v 19. století postupně vnutil universitám například jejich židovské, krok za krokem zrovnoprávnované spoluobčany - jako studenty, jako profesory a velmi záhy jako skutečné guru řady moderních oborů. A byl to stát, kdo přes odpor universitních koryfeů zákonem vnutil do poslucháren, laboratoří a klinik ženy. Na naší universitě se tak stalo až koncem 90. let 19. století. Kde bychom dnes byli bez ženského působení ve výzkumu i výuce prakticky všech akademických oborů?

A kde by byl stát -ve své zákonodárné, výkonné i soudcovské složce - bez absolventů a namnoze i významných učitelů university? Co by - konkretisujme si to na náš vlastní - stát dokázal bez expertní kompetence osobností z akademické sféry, ale také bez jejich schopnosti myšlení v řádu metodicky ukázněné fantasie, bez myšlení, které klade nestandardní otázky, zpochybňuje axiomy a hledá cesty i tam, kde úředně neexistují? Vzniklo by bez takovýchto schopností jednoho profesora filosofie, jednoho docenta sociologie a jednoho aeronautice propadnuvšího astronoma vůbec Československo? A kdo by bez absolventů a učitelů naší alma mater pak obsadil ministerstva a parlament nového státu?

Ale opět: vztah university, resp. universit a státu nemohl být dlouhodobě ideální ani za prvé československé republiky. Tak jak byly university slavně zakládány a velebeny, byly také již při prvním závanu ekonomické fuji hned podávány ministerské návrhy na jejich slučování, rušení či redukování. Za ekonomické krize byly drasticky seškrtávány rozpočty, omezováno obsazování uvolněných profesorských stolic i asistentských stoliček, byly drasticky kráceny výdaje na výuku, na výzkum i na publikace - doslova ať to stojí, co to stojí... Profesor byl pro státní správu najednou především úředník. Jeho vědecký význam či učitelská kompetence přestávala hrát roli. Zdá se obecněji, že moderní stát - když má za to, že university právě zoufale nepotřebuje - chová se k nim s přezíravou arogancí délesloužičího poddůstojníka: v Čechách stejně jako v Německu, ve Francii nebo v Británii, o východní Evropě nemluvě. Jako by v průběhu 20. století stále plebejšťější demokracie mas začínala vážně nerozumět tomu, co vlastně university v bohatství svých funkcí a rolí pro společnost znamenají.

A evropské university - opakovaně vystavené tlakům diktatur, hrůzám válek i stále znovu přicházejícím, v daných podmínkách prakticky nezvládnutelným přílivovým vlnám studentských mas - po většinu 20. století příliš neprokazovaly vnitřní integritu svobodného ducha, negenerovaly relevantní řešení svých složitých a těžkých situací, nenabízely praktikovatelné recepty, jak se adaptovat na náročné nové podmínky a přitom neztratit onu tradiční roli a hodnotu: být samosprávným, autonomním, duchovně svobodným prostředím, které společnosti, státu, ale i sama sobě nabízí neotřelá a nosná řešení závažných problémů. Platí to pro university všech států Evropy, ale samozřejmě i pro naši alma mater.

V tomto kontextu je významným a českou společností stejně jako členy naší vlastní universitní obce často nedoceňovaným specifikem posledních dvaceti let, že naše universita neočekávaně prokázala vysokou, historicky jedinečnou míru takové životadárné intelektuální nezávislosti a kreativity - přitom nejen ve svůj prospěch, ale hned od revoluce roku 1989 ku prospěchu celého českého akademického školství. Měli bychom si to připomenout, až letos budeme slavit dvacet let existence akademických senátů, resp. dvacet let existence v řadě úrovní bohatě strukturované akademické samosprávné struktury českého vysokého školství.

Snad to souvisí s velkou mírou prosazení se občanského principu na universitě, s jeho skloubením s principy akademického občanství, vázaného na loajalitu k universitní obci a na respekt k odborné kompetenci - učitelů, žáků i kolegů každého z nás. Princip občanství a obce zainteresovaných akademických zvědavců by se snad mohl stát i tím klíčem k harmonisaci koexistence státu a university. Bylo by ale nutno popojít kamsi dál od dosud kramářsky navažovaných podpor a kontrol universit, udílených podle ověřitelného počtu řádně se zařadivších, terciálně vycvičených provozních odborníků a podle množství a odhadované finanční návratnosti pokud možno průmyslově uplatitelných patentů. To je způsob myšlení a hodnocení užitečnosti na bázi peněz a operativní moci. Při velkých vývojových převratech našeho světa se však obě může ukázat být málo lukrativním vkladem.

To, co by mohlo být v dnešním světě daleko cennější a zajímavější, je skutečnost, že universita představuje prostředí se zažitou kulturou hledání cest od postupně objasňovaných předpokladů k zatím nepředpokládaným možnostem. Je to prostředí trvale kultivované vnitřní i mezinárodní komunikace, prostředí, kde kultura sdílení témat, problémů a zvažování o způsobech jejich řešení připravuje vždy novou, další generaci na to, aby dokázala zvládat problémy, které zatím v příručkách a učebnicích nejsou ani katalogisovány, natož pak vysvětleny. To ale nelze dělat v akordu a na rozkaz.

Universita potřebuje od státu, coby organizační a sebekontrolní struktury společnosti, zásadní podněty, velké výzvy, tematisující problémové sféry. Přitom se neobejde bez jisté stability své existence a jisté míry klidu k soustředění na ta velká témata, k nalezení cest jejich řešení, ke zvážení jejich důsledků. Velké podněty, a ovšem také čas, klid a respekt k výsledkům naší práce, je to, co nám dnes chybí stejně jako prostředky na výzkum a na výuku hodnou toho názvu.

Na začátku 60. let, po tzv. sputnikovém šoku a po ořesu ze strategické skutečnosti, že Sovětský svaz poslal do kosmu pilotovanou loď, dokázala Kennedyho administrativa vygenerovat projekt Apollo. Postavila před americkou společností konkrétní a časově dohlednou vizi expedice na Měsíc. Byla to iniciativa, do které se v té či oné míře a pro ten či onen segment problematiky zapojily tisíce universit, fakult, ústavů i center. Impuls, který udělila americké vědě a společnosti, byl ohromný. Byla to ohromná motivace, fascinující vzbuzení zájmu nastupující generace o přírodní a technické vědy a sekundárně to byl podnět i pro obory sociální a humanitní. Veliký posun v přírodní a technické oblasti totiž nemůže, systémově viděno, zůstat bez odezvy v oblasti věd o člověku a společnosti. Tím spíše, že se tehdy výborně dařilo aplikačně vracet unikátní vynálezy do každodenní praxe i do - na vlastním projektu Apollo přímo nenavěšeného - výzkumu. Ten moment, kdy kamera měsíčního modulu ukázala, jak Armstrong vstupuje na měsíční půdu, asi nikdo z nás, kdo to tehdy viděl v přímém - u nás nočním - televizním přenosu, nikdy nezapomene. Možná jsme už ale

pozapomněli, že po něm vstoupil na Měsíc ještě tucet badatelů z NASA a že tam odvedli velký a užitečný kus práce pro světovou vědu.

Velkých témat, autenticky, nejen mediálně závažných společenských a vědeckých výzev, je nadále k dispozici celá řada. To, co chybí, je ochota a schopnost států definovat je a partnersky, ne vrchnostensky, je nabídnout akademické sféře. Provozní každodennost výroby tabulkových absorbentů a just in time uzavřených projektů, pokud možno ústících do průmyslové aplikace, boj s neustále se proměňujícími pravidly bodovacích her a provozních předpisů, to vše nutně pohlcuje čas i energii, potřebnou pro velké vědecké objevy, pro vyhýčkání příští akademické generace, kterou k nám ony objevy přilákají. Nikoliv na posledním místě je té energie třeba i pro udržení mladých vědců v pražských klinikách, laboratořích a seminářích. Velkým evropským tématem je dnes totiž také odliv mladých mozků přes oceán a jednou zřejmě i do Asie. Bez harmonisace vztahu mezi universitou a státem ho ale nelze zastavit.

Věda, velká věda, může naplno vznikat a být sdílena jen v demokratické obci. Velká věda je ale zároveň svým charakterem nedemokratická. Nikdy ji nelze spravedlivě přerozdělit. Vždy budou mezi námi ti, kdo snáze než jiní a k tomu přesněji dokáží překlenovat mezery ve starých a porušených hieroglyfických textech, kdo hlouběji pochopí komplexnost funkcí hypotalamu nebo přesněji než kdo jiný dokáží navádět své žáky na cesty, vedoucí snad jednou k vyřešení Fermatovy věty. Až na výjimky nemají tito lidé svoji schopnost gratis od Pánaboha, většinou se pojí s enormní schopností pracovního výkonu, soustředění a vydrže. Skutečnost, že naše universita má takovýchto osobností celou řadu a ve většině oborů, které pěstuje, že nadto u nás dokážeme o takto špičkové vědě produktivně komunikovat s mladou generací a zaujmout pro ni na dvě stovky partnerských universit celého světa, to by mělo český stát motivovat ke snaze, stát se partnerem university. Snad by stát - v pestré paletě jeho složek - mohl připustit, že Universita Karlova je v naší vzdělanostně extenzující a při tom co do vzdělanostní úrovně a kompetence kvalitativně upadající společnosti významným ostrovem pozitivní deviace, jednou z matečných buněk občanské, společenské a tedy ve výsledku i státní stabilisace v poněkud zamořeném toku naší každodennosti.

Potřebujeme se navzájem. Stát a universita. Pojetí společnosti jako funkčního společenství sdílených témat, problémů i jejich možných řešení lze jen těžko zakotvit bez účasti university. Šest století, která nás dělí od Husova rektorátu, ukázala, že snahy o krátkodobý profit, o pouze účelové aliance akademické obce a státu, o zjevné i skryté dominance a profity jedné či druhé strany našemu partnerství pouze škodí. Naše - pokud možno rovnoprávné - střetání a potýkání, abych si vypůjčil obrat z Palackého, je dlouhodobě produktivní, inspirativní a nosné. Je ho ale třeba z obou stran pěstovat a kultivovat jako formu životodárné, oscilující rovnováhy.